

Túri Tamás

SZENCI MOLNÁR ALBERT ERDÉLYI TARTÓZKODÁSÁHOZ

Szenci Molnár Albert életének utolsó éveit utoljára Vásárhelyi Judit mutatta be,¹ felhasználva főként a Herepei János által nyújtott igen jelentős adatokat.² Vásárhelyi ugyan részletes képet fest Molnár Albert életéről és működéséről az 1624. év és halála között eltelt időszakban, azonban ő maga hívja fel a figyelmet, hogy ezen periódusra vonatkozólag nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre, és teljes mértékben megfelelő és átfogó képet éppen ezért nem tudunk alkotni.³ Jelen dolgozat új adattal kíván szolgálni Molnár Albert utolsó éveire, és ebből következtetéseket próbál leszűrni, másrészt további kérdéseket és feltevéseket fogalmaz meg. Kiss András jóvoltából került birtokunkba egy levél, amely adatokkal szolgál Szenci Molnár erdélyi letelepedéséhez. A levelet az események kontextusában közöljük.

Bethlen Gábor fejedelem többször invitálta Szenci Molnár Albertet Erdélybe, ahol a gyulafehérvári akadémia felügyelői állását kínálta neki.⁴ Molnár a másodszeri meghívást – melyben Bethlen azt ígéri, hogy egyetlen dolga könyvek fordítása és kiadása lesz a Gyulafehérváron felállított nyomda számára⁵ – 1624-ben elfogadja, és ősszel Kassára érkezik. Innen kis idő múltán Kolozsvárra megy a fejedelemhez, ahol átadja neki az V. Frigyes-től hozott titkos leveleket, és beszámol Robert Anstrutherrel való találkozásáról, aki Bethlen érdekében is diplomáciai tárgyalásokat folytatott Angliában. Bethlen szeretné, hogy Molnár Albert és családja Erdélyben telepedjen le, ám Molnár visszakozik.⁶ Ebben az időben érkezik meg Kolozsvárra Alvinczi Péter is, aki Molnár kassai letelepedését szorgalmazza a fejedelemnél, mondván, hogy az ottani evangélikus pap, Bussaeus Mihály ellenségeskedése miatt nagy szükség van Szencire. Így végül Bethlen Kassát jelöli ki Molnár Albert és családja lakóhelyéül.⁷ Herepei elfogadja Ember Pál azon adatát, miszerint Molnár Albert a Nagyszombatból Kassára áthelyezett iskola növendékeinek felügyelői

¹ VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert utolsó éve* = Uő. [s. a. r.], SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Discursus de summo bono*, Bp., 1975 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4), 11–23.

² HERPEI János, *Adatok Szenci Molnár Albert életéhez*. = *Herepei János cikkei. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I., Bp. – Szeged, 1965, 2–53. Továbbiakban: HERPEI₁

³ VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 11.

⁴ HERPEI₁, 7–8.

⁵ Szenci Molnár levele Ludovicus Camerariusnak, 1624. március 3. Hanau. VÁSÁRHELYI Judit [s. a. r.], *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Bp., 1976, 623–624. Továbbiakban: SZMA VÁL.

⁶ VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 12–14.

⁷ HERPEI₁, 11–13.; VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 14.; Kassai lakóhelyéről és járandóságáról Szenci tájékoztatja Leodiust: Szenci Molnár Albert levele Leodiushoz, 1625. január 29., Kassa, SZMA VÁL., 629–630.

tisztét látta el.⁸ Az 1626-os évben Szenci hosszabban tartózkodik Erdélyben. Június 4-től Gyulafehérváron, majd július 7-én már Kolozsváron van Rutkai Ferencsel együtt, akit a fejedelem azzal bízott meg, hogy Pázmány Péternek vigyen ajándékot.⁹ Herepei szerint ez az ajándékozás a Ferdinánd elleni hadjárat „előjátékának volt kiegészítő része”, azt azonban, hogy Szencinek ehhez volt-e köze, nem lehet megállapítani.¹⁰ Elérkezünk az 1627-es évhez, melyből semmi adatunk nem volt eddig Molnár Albertre vonatkozólag. Herepei János egy Leidenben tanuló, bizonyos Tornai P. Gáspárnak 1628. január 26-án keletkezett ajánló soraiból következtet arra, hogy Molnár Albert 1627-ben állandóan Gyulafehérváron tartózkodott,¹¹ s még 1628-ban is Erdélyben van. Vásárhelyi szerint mindebből még nem következik, hogy Molnár ekkor települt volna Erdélybe.¹²

Ezen a ponton emeljük be az új adatot tartalmazó levelet, amelyet Kiss András fedezett fel a Kemény család csombordi levéltárában és közlésre átengedte.¹³ A levelet betűhűen közöljük: kurziválással a rövidítések feloldását, a pótlásokat. A központozást értelemszerűen pótoltuk. A közlésben található kis „s” betű a kéziratban minden esetben hosszú „ſ”.

Köszönetem után Jstentül minden Lelki testi iokat kevanok megh adatni.

Magunk allapottia felöl *kegyelmednek* azt irhatom, mostan Jstennek hala az gyermekik *egessegben* vadnak, magam bizony beteges allapottal vagiok, az Jthon valo allapot felöl *kegyelmednek* azt irhatom, az Selyki bort ki hozatam, az Musnaitis minden nap varnam hogy ha be hozzak. Ertettem az Kadartul, hogy *Kegyelmed* io *egessegben* volt, mely io *egesseget* Jsten tartcza megh *kegyelmednek*, Keserüi megh iöt; Mihaly Vramektul levelet hozot, melyben iriak ü *kegyelmek*, hogy io *egessegben* vadnak minnyanian; Az teöbby közöt ez felöllis irt ü *kegyelme* leveleben, hogy Zolyomi Vramnak az levelet, mellyet *kegyelmed* küldöt volt, megh *nem* adhatta, mert az takarodas szinten akkor volt rajtok; mas az, hogy Zolyomi Vramis *nem* volt othon Szekelyhidon, hanem Dioszezen feküt betegh agiaban. Jria ü *kegyelme*, hogy mostan be iü Zolyomi Erdelyben, s vegezhet *kegyelmed* felölle, de az Erdö *nem* czak Zolyomie, hanem Bethlen Istvanejs; ü *kegyelme* azt iria, hogy mind az kettovel¹⁴ vegezen *kegyelmed* felölle. *Kegyelmed* el ne feletkeztek felölle, hanem az Gyermekiknek valami Nadragnak valo posztot salavarit hozzon. Ha Kemeny Bodisar mostan ot volna, *kegyelmed* az hitvan marhak felöl vegezne velle, egiöld, ha en ithon az Aszszont talalom megh felölle,¹⁵ az vrara halaszt, avagy czak ithon talallyam

⁸ HEREPEI, 14.

⁹ VÁSÁRHELYI, i. m., 17.

¹⁰ HEREPEI, 17.

¹¹ HEREPEI János, *Szenci Molnár Albert tragédiája*, ItK, 1966, 161. Továbbiakban: HEREPEI,

¹² VÁSÁRHELYI, i. m., 17–18.

¹³ Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj – a Kemény család csombordi levéltára IX/566.

¹⁴ Eredetileg „kettovely el”, a „y”- és „el”-t a levélíró áthúzta.

¹⁵ A „felölle” szót a levélíró utólag a sor fölé írta # utáni jellel.

meg az Aszszont felölle. *Kegyelmednek mint teczik, iria megh, nam iünek s mennek Kolosvarrul. Albert Vramnak meg mondhattya kegyelmed, hogy az ü kegyelme haza nepe egessegeben vadnak, az kissebbik Leaniais immar fen ballagh. az nagioobbikat ugian ugian leli az hidegh.*

Jsten tarcza megh kegyelmedet io egessegeben
Datum Albae Iuliae Anno 1627
die 9 Novembri

Az kegyelmed io akaro szolgaloia
Bedi Ersebeth

Adasek ez leuel az en szerelmes Vramnak
Keserüi D. Janosnak Fejervari
Praedicatornak es Pwspöknek
tulaidon kezebe.

A levelet tehát Bédi Erzsébet, Keserüi Dajka János felesége¹⁶ küldi Keserüinek Gyulafehérvárról 1627-ben. A gazdaságra vonatkozó dolgok helyett számunkra most érdekesebb az utolsó pár sor: „kegyelmednek mint tetszik, írja meg, nam jünek s mennek Kolozsvárrul. Albert uramnak meg mondhatja kegyelmed, hogy az ü kegyelme háza népe egészségben vadnak, az kissebbik leánya is immár fenn ballag. Az nagyobbikat ugyan ugyan leli az hideg”. Az első mondatban a „nam” szó jelentése „mert”, „íme”, így a mondat értelme a következő: Keserüi Dajka írjon választ Kolozsvárról, biztosan lesz, aki a választ elhozza. Bédi Erzsébet Molnár Albertnek Keserüi útján ad tudósítást családjáról. Ezek szerint Szenci családja 1627 őszén már Gyulafehérváron tartózkodik. Mindez erősíti Herepei következtetését, s ezt az évet kell megtennünk Molnár Albert és családja Erdélybe való telepedése dátumaként. Molnár tehát a levél keletkezésének idejében nyilvánvalóan nincs velük, hanem Kolozsváron volt Keserüi Dajkával együtt. Mindebből akár visszafelé is vonhatunk le következtetéseket, miszerint az 1626-os egy hónapos gyulafehérvári tartózkodás, majd kolozsvári útja lehet, hogy éppen a költözést készítette elő. Ezt ugyan cáfolni látszik az, hogy Bethlen Gábor 1626 júliusában gondoskodik Szenci jobb szálláslehetőségéről Kassán.¹⁷ Az év júliusa és 1627 novembere között azonban sok minden történhetett. Herepei például Molnár erdélyi tartózkodásának okát abban látja, hogy viszonya megromolhatott Alvinczi Péterrel.¹⁸ Ennek oka lehetett, hogy Alvinczi Pareus irénikus irányának volt nagy híve, így Kassán is próbálkozott fenntartani a két felekezet közötti egységet.¹⁹ Erre irányuló cselekedete volt, hogy az úrvacsoránál nem közönséges kenyérrel áldozott, hanem ostyával, így közeledve

¹⁶ HEREPEI, 82.

¹⁷ Bethlen Gábor rendelete Kassa városához, 1626. július 5., Gyulafehérvár, SZMA VÁL, 636–637.

¹⁸ HEREPEI, 161–162.

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, (3. javított, bővített kiadás), Bp., 1977, 23. Lásd még: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=74>

a lutheránus hagyományhoz, s ezzel elnyerve az „ostyás Alvinczi” csúfnevet.²⁰ Szenci Molnár viszont sokkal dogmatikusabb volt e téren. Erre jó példa a Magyar Grammatika ajánló levele, melyben Móríc hesseni fejedelem atyjának egyik legnagyobb erényét abban tiszteli, hogy az akadémiát „mentesítette az »Ubiquitas« rothadt kitalálásától, melyet nem is olyan régen holmi értelmetlen dadogók hoztak be magukkal”²¹

A levél bizonyítja továbbá Keserői Dajka János és Szenci Molnár Albert e kései években való kapcsolatát is.²² Molnár Albert műveinek ajánló leveleiben többször említi Keserűit, és a legtöbbjükben az derül ki, hogy különösen jó barátság fűzte őt hozzá. *Naplójában* 1608. február 23-ai bejegyzésében említi először, mikor is Keserűi és négy társa Marburgba érkezett az egyetemre.²³ Még az ugyanebben az évben megjelent *Károlyi Biblia* újrakiadása élén Móríc hesseni tartománygrófnak ajánló soraiban emlékezik meg Keserűiről és több társáról, akiket Móríc kegyeibe ajánl, s kéri, hogy kegyes kedvének „környülvételivel” méltóztassa őket segíteni.²⁴ 1615-ben szintén *naplójában* emlékezik meg Keserűiről és egy prédikációjáról.²⁵ Ezután a *Postilla Scultetica* ajánló levelében mond köszönetet jóakaróinak és segítőinek, köztük a váradi Keserűi Dajka Jánosnak is.²⁶ A *Jubileus esztendei prédikáció* előjáró beszédében Keserűit, mint barátját és „Krisztusban legkedvesebb testvér”-ét említi meg.²⁷ És végül levelezésükre való utalást találunk *Institutio*-fordításának előszavában.²⁸

A szakirodalom eddig Molnár és családja Erdélybe településének idejét az 1629-es Kolozsvárra költözés évére tette. Ez évben augusztus 9-én Molnár a fejedelemhez megy Magyarzsomborra, majd 12-én Zilahra utazik, s csak nyolc nap múlva érkezik Olaszliszkára, mert útközben megáll segélyt gyűjteni. Innen Kassára, majd Hillyóra utazik Darholtz Ferenchez, majd Löcsére megy a *Discursus de summo bono* című fordításának kéziratát nyomdába adni, s innen vissza Kassára, ahonnan családjával Kolozsvárra költözik.²⁹ Bédi Erzsébet levele tükrében Kassán valószínűleg más dolgot intézhetett. Mire visszaérkezett Kolozsvárra, a fejedelem meghalt. Ezzel indokolja egyfelől Herepei, hogy a Bethlen Gábor által eltervezett

²⁰ URAY Piroska, *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján* = VARJAS Béla [szerk.], *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, Bp., 1987, 199. (Alvincziről bővebben: 198–201.)

²¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Magyar Grammatika*, Hanau, 1610., SZMA VÁL., 245.

²² Erre vonatkozó adatok hiányáról: HEREPEL, 160.

²³ SZABÓ András [s. a. r.], *Szenci Molnár Albert naplója*, Bp., 2003. (Historia Litteraria, 13), 153.

²⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Biblia*, Hanau, 1608., SZMA VÁL., 230–232.

²⁵ SZABÓ, i. m., 175.

²⁶ SZENCI MOLNÁR Albert, *Postilla Scultetica*, Oppenheim, 1617., SZMA VÁL., 299–300.

²⁷ SZENCI MOLNÁR Albert, *Jubileus esztendei prédikáció*, Oppenheim, 1618., SZMA VÁL., 308–309.

²⁸ KŐSZEGHY Péter [s. a. r.], SZENCI MOLNÁR Albert, *Az Keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás...*, Hanovia, 1624. Bp., 2009. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XLIII), 3^v.

²⁹ HEREPEL, 161.

hivatalokat Molnár sosem tölthette be.³⁰ Ha viszont már 1627-ben Erdélybe telepedtek Szenciék, feltehető a kérdés, vajon miért nem tölt be állást Molnár a gyulafehérvári akadémián? Erre a választ Herepei érvelésében kell keresnünk. Szerinte azért sem tölthetett be tanári állást, mert nem volt meg a magiszteri fokozata. A kolozsvári országgyűlés 1622. évi VI. cikke ugyanis kimondja, hogy a leendő akadémiában csakis főprofesszorok „constituáltassanak”. Bethlen ezzel a törvényekkel akarta biztosítani, hogy az intézmény a nyugatiakkal egyenlő szinten és rangban működhessen. Molnár tisztában lehetett a helyzettel.³¹

Ami Szenci Molnár Albert további állására nézve biztos adat, hogy 1630-ban utazásai alkalmával a feljegyzésekben papként szerepelt.³² A halála előtti utolsó adatot Medgyesi Pál 1636-ban kiadott *Praxis pietatis* fordításának előszava szolgáltatja. Ez leírja, hogy Molnár Albert 1633-ban Erdélyből érkezett „collecta-gyűjteni”. Ekkor történik – mint az jól ismert –, hogy Szenci Molnár a Praxis teljes lefordítására biztatja Medgyesit. Nem sok idő múltán Molnár levelet küld Keresszegi Istvánnak, hogy utasítsa Medgyesit a fordítás elkészítésére; a levélhez csatolta saját fordítását is.³³ Mindebből arra lehet következtetni, hogy Szenci Molnár ezekben az években is az egyház szolgálatában állt.³⁴

Bethlen Gábor uralkodása alatt, majd az utána következő években is a református művelődés egyre nagyobb teret hódít, s az eklézsia helyzete is javulóban van, azonban az unitárius többség miatt Kolozsváron még mindig nem teljesen szilárd.³⁵ Molnár Albert tevékenységéről – azon kívül, hogy papi tisztséget töltött be, és adományokat gyűjtött a református egyház számára – mégsem maradt fenn több adat. Vásárhelyi Judit szerint Szenci valószínűleg diplomáciai feladatokat látott el Bethlen uralkodása alatt, melyben felhasználta külföldi kapcsolatait. Emellett azt is láthattuk, hogy Bethlennek inkább kulturális tervei voltak Molnárral kapcsolatban. I. Rákóczi Györggyel pedig nem alakulhatott ki olyan bensőséges kapcsolata, mint

³⁰ Uo.

³¹ HEREPEI, 163–165.

³² VÁSÁRHELYI, i. m., 20.

³³ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis. Az az: kegyesség gyakorlás*, Lócse, 1641, 4°–5°. SzTE Könyvtár, Régi Könyvek Tára DS 42.

³⁴ VÁSÁRHELYI, i. m., 21.

³⁵ A kolozsvári református eklézsia kialakulásáról lásd: KISS ANDRÁS, *Bocskai egy éve a kolozsvári források tükrében*, = PAPP Klára – JENEY-TÓTH Annamária [szerk.], *„Frigy és békeesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*, Debrecen, 2006 (*Bocskai Szabadságharc 400. évfordulója*), 89–96.; KISS András, *Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása* = PAPP KLÁRA – JENEY-TÓTH Annamária – ULRICH Attila [szerk.], *Báthory Gábor és kora*, Debrecen, 2009. 293–309.; SIPOS Gábor, *A kolozsvári református egyházközség a XVII. században* = DANÉ Tibor Kálmán – EGYED Ákos – SIPOS Gábor – WOLF Rudolf [szerk.], *Kolozsvár 1000 éve*, Kolozsvár, 2001, 110–120.; SZABÓ András Péter, *A dési per történeti háttere*, Egyháztörténet Szemle, 2003/2, 29–56. Szenci Molnár Albertnek tisztában kellett lennie a református eklézsia helyzetével, hiszen egyik fő patrónusa volt Wicei Máté, akit több művének ajánló soraiban is említ: *Postilla Scultetica* (SZMA VÁL., 299.), *Lexicon 1621-es kiadása* (SZMA VÁL., 379.) és az *Instituto* fordításának utószava (KÖSZEGHY, i. m., számozatlan; ld. még: SZMA VÁL. 398.)

Bethlennel.³⁶ Molnár Albert háttérbe szorulását Herepei abban feltételezte, hogy talán összekülönbözött az ortodoxabb felfogású reformátusokkal, hiszen mellette láthatjuk eszmeileg is mind Medgyesi Pált, mind Tállyai Mártont. Ezt azonban el is veti.³⁷

A háttérbe szorulás okainak kutatásakor érdemes figyelni az 1630-ban kiadott *Discursus*... előszavára, melyben Molnár Albert a következőket írja: „[...] megfordítám ez múlt nyáron egy keserűségvigasztaló és igaz szeretetre oktató könyvecskékkel egyetemben, melyekkel vigasztaltam is magamat némelyeknek szomorító és kártevő rágalmazások ellen”.³⁸ Feltűnő az is, hogy éppen akkor költözik Gyulafehérvárról Kolozsvárra, mikor Bisterfeldék odaérkeznek. Talán Gyulafehérváron már nem volt hely számára a három nagy tudós között, mert nem volt meg a megfelelő képzése, s úgy gondolta, Kolozsváron nagyobb haszonnal tud tevékenykedni. Ez azonban nem valószínű, hiszen Molnár tudományos fokozatától függetlenül Európa-szerte kivívta a tudósok megbecsülését és Bisterfeldékkel is baráti kapcsolatot ápolt. A *Discursus*... előszavában említett rágalmazások pedig valóban inkább illenek olyanokra, mint amit Káldi György *Oktató intésében* olvashatunk.³⁹ Az is furcsának tűnhet, hogy míg Leodiushoz küldött levelében így ír: „Felséges Fejedelemnek sok erősítő okkal adtam tanácsul, ne engedje, hogy a ferdinandisták nyájaskodásai elszakítsák az evangélikusok szövetségétől; a jövőben is rajta leszek, hogy amit a maga szántából tesz, soha ne hagyja fel az igazhitű fejedelem hív kötelességét”.⁴⁰ Továbbá több művének előszavában arról nyilatkozik, hogy azzal az itthoni reformátusságot akarja segíteni, szolgálni, és éppen, amikor Erdélyben tartózkodik, akkor zajlanak a „küzdelmek” az eklézsia megszilárdításáért, mégsem maradt fent adat, hogy bekapcsolódott volna mindebbe. Kolozsvári léte alatt maga is szembesülhetett az unitáriusok helyzetével. A *Discursus*... előszavában ugyan csak egy sorban, de mégis említi az unitáriusokat, mikor arról ír, hogy már János Zsigmond is akart egyetemet alapítani, s „amaz híres filozófust, Petrus Ramust is hívatta Párizsból Fejérvárra. De az Blandrata orvosnak doha eliszonyította az bölcseket az odameneteltől”.⁴¹ Mégsem ismerünk tőle olyan művet, melyben bővebben említené őket, vagy esetleg vitatkozna velük. Ez azért is érdekes, mert amikor külföldön tartózkodik és a katolikusok veszélyt jelentenek a reformátusokra nézve, még vitába is száll velük, s a lutheránusokról is megírja a véleményét.

Mindezek csupán az életmű és életút ismeretében feltevődő kérdések, melyek megfelelő adatok hiányában megválaszolhatatlannak tűnnek. Nem tartom valószínűnek, hogy Kálvin *Isntitutiojának* fordítója, aki még 1624-ben egy szintre

³⁶ VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 21–23.

³⁷ HEREPEL₂, 160.

³⁸ VÁSÁRHELYI Judit [s. a. r.], SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono*, Bp., 1975 (Régi Magyar Próza Emlékek, 4), 90–91.

³⁹ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Bp., 2006, 171–172.

⁴⁰ Szenci Molnár Albert levele Leodiushoz, 1625. január 29., Kassa, SZMA VÁL., 630.

⁴¹ VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 89.

emelte magát Kálvinnal és így a reformáció élharcosaként mutatkozott be,⁴² élete végén csupán adománygyűjtő papként szolgáljon egy olyan környezetben, ahol a leginkább szükséges az eklézsia építése; még akkor sem, ha debreceni utazása esetleg egy nagyobb misszió része, amelyről nem maradtak fent további adatok.

Tamás Túri

ALBERT SZENCI MOLNÁR'S DWELLING IN TRANSYLVANIA

My paper proposes to supply new information concerning Albert Szenci Molnár's establishment in Transylvania. András Kiss found a letter in the archives of the Kemény family in Csombord, written by Erzsébet Bédi to his husband, János Keserői Dajka. The document was composed in Gyulafehérvár (present-day Alba Iulia) in 1627, and reveals data which confirms that Albert Molnár's family was at that time staying at Erzsébet Bédi, while Molnár was in Kolozsvár (present-day Cluj), together with Keserői. To date, scholarly literature has regarded 1629 as the year when Albert Szenci Molnár and his family moved to Transylvania, but in the light of this new document, the family had already been living there in 1627. The paper puts this new data in the proper context of previous research, offering a summary of Albert Molnár's time in Transylvania. Some questions concerning Albert Molnár's final decade are also posed.

⁴² VISKOLCZ Noémi, „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen” Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI., Bp., 2005, 82–83.